

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

Рябініна О.В.

“ 30 ” травня 2019 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 2.5: “СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ КУЛЬТУРИ.

ІСТОРИЧНІ ТИПИ КУЛЬТУРИ”

План

1. Поняття культури, її основні трактування.
2. Матеріальна і духовна культура. Типи культур в історії людства.

Час проведення: 2 години.

1. *Поняття культури, її основні трактування*

Культура, в якій ми живемо, з перших років починає визначати нашу психологію і поведінку. Це відбувається завдяки впливу різноманітних складових культури: мови, традицій, мистецтва, побуту, моралі. Це розмаїття свідчить про складність і глибину поняття „культура”.

Термін „культура” в перекладі з латини означає „обробка”. У Стародавньому Римі це поняття застосовувалося в сільському господарстві для позначення агрономічних методів. Отже, вже в античні часи культура розглядалася як сфера свідомої діяльності людини, яка спрямована на перетворення, на протидію змін природного характеру.

У нашій повсякденній свідомості культура виступає як збірний образ, що поєднує мистецтво, літературу, релігію, науку, освіту та ін. Філософія ж використовує поняття культури, що розкриває сутність буття людини як реалізацію її творчості й волі. Саме культура відрізняє людину від інших істот, тому вона є специфічно людською реальністю. Її можна визначити як міру людського в людині.

Культура є реалізацією людської творчості й волі. Звідси виникає розмаїття форм культурного розвитку. Однак культура є закріпленою в тих символічних формах, які кожне покоління отримує у спадок від попередніх. Надіндивідуальна логіка культури не залежить від бажання окремої людини; справедливо буде сказати, що й культура творить людину. Проте слід урахувати, що культура сама є продуктом людської творчості: через неї людина відкриває й змінює світ і саму себе. Людина є творцем, і лише через це – витвором культури.

Поняття **культури** позначає універсальне відношення людини до світу, через яке людина створює світ і саму себе. Вивчаючи різні культури, ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди й жили, і усвідомлювали себе інакше, ніж ми. Кожна культура є спосіб творчої самореалізації людини. Тому осягнення інших культур збагачує нас не тільки знанням, але й творчим досвідом.

В історії філософії склалися **діяльнісний і ціннісний підходи до сутності культури**. Перший з них визначає культуру як все, що створене людиною, своєрідну „другу природу”. Проте такий підхід характеризує культуру як сферу, що існує зовні людини, не розкриває її зв’язків як з внутрішнім світом особистості, так і з суспільством. У рамках другого підходу культура характеризується як сукупність створених людиною цінностей – як матеріальних, так і духовних, вбачає у ній певний аспект діяльності суспільства. Але за такого підходу поза увагою залишається процес культуротворення, динаміка культури. Отже, кожен з цих підходів відображає важливі риси розвитку культури, проте не вичерпує її змісту.

Культура може бути визначена як система надбіологічних програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відтворення і зміни в суспільному житті, в його головних проявах. Формою цих програм є знання, норми, навички, ідеали, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтири людства. Культура зберігає досвід і водночас генерує нові програми, які реалізуються в різних формах людської активності. Чільне місце серед них посідає творчість.

Зміст культурних програм не завжди усвідомлюється людиною, і далеко не всякий зміст може бути виражений раціонально. Але всі вони можуть стати загальнозначущими, поєднуючи людей і виступаючи основою їхніх думок та почуттів. Саме такий зміст творить культуру. Людина наділяє цим змістом весь світ, який постає для неї у своїй універсальній значущості. Отже, все у світі може виступати для людини як „своє” і як „чуже”. Культура є саме тим універсальним способом, завдяки якому людина робить світ „своїм”, відділяючи його від „чужого”.

У такий спосіб навколишній світ перетворюється на світ культури. Навіть зоряне небо або глибини океану належать культурі, оскільки їм віддана частка людської душі. Якби не було цього, людина не милувалася б небом (згадаємо знамениту думку І. Канта щодо двох речей, які наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – зоряного неба над нами і морального

закону всередині нас), поети не писали б віршів, а вчені не віддавали б вивченню природи всі сили своєї душі. Теоретична думка народжується не одразу, і щоб вона виникла, потрібний інтерес людини до таємниць світу. Але інтересу й подиву немає там, де немає культурного змісту, що спрямовує думки й почуття багатьох людей на освоєння світу й власної душі.

Як же ця система змісту передається від однієї людини до іншої? Щоб відповісти на це питання, необхідно визначити, у чому виражається й закріплюється **значеннєвий світ культури**. В основі його знаходиться домінуючий зміст культури. Значеннєва домінанта культури – це головний зміст, загальне відношення людини до світу, що визначає характер усіх інших смислів і відносин. Поєднуючи людей, культура дає їм не тільки загальний спосіб осягнення світу, але й спосіб порозуміння, вираження сутності душі.

Людина виражає свої думки й почуття за допомогою знаків. Але культура виражається в особливих знаках – **символах**. Саме через символи нашої свідомості відкривається глибинний зміст культури, що живе у людській душі, об'єднує людей за єдиним типом сприйняття світу і самих себе. Справжній символ не просто позначає зміст, але несе в собі всю повноту його діючої сили. Наприклад, ікона у християнстві не просто позначає Бога – для віруючого вона виражає Божественну присутність, володіє тією ж силою, як і виражений нею зміст, тобто віра самої людини. У традиційній військовій культурі прапор не тільки позначає певну військову частину: він є уособленням самої честі, і втратити прапор – те ж саме, що втратити честь.

Символічні форми культури передаються від людини до людини, від покоління до покоління. Але самі по собі вони складають лише зовнішній бік культури. Символи стають вираженням культури лише через творчу активність людини. Якщо ж людина не усвідомлює сутності цих символів, то вони перетворюються на абстрактну предметну оболонку. Тому не можна визначати поняття культури тільки через символи, не можна ототожнювати культуру й символічний світ. Кожен символ набуває конкретного значення в межах буття певної культури.

Буття культури здійснюється в різних **формах**. Основними серед них є мораль, релігія та мистецтво. **Моральність** виникає, коли місце табу, що програмували поведінку первісної людини на рівні несвідомого, заступають перші моральні регулятиви – обов'язок, сором і честь. Вони формують особистість людини і дозволяють їй здійснювати самоконтроль в умовах відносної внутрішньої автономності від колективу. У різних культурах кожен з цих регулятивів має різну роль. Наприклад, культуру Японії етнографи визначають як приклад культури сорому, зорієнтованої на оцінку людини з боку оточення (дії визначаються тим, що скажуть або подумають інші).

Із підвищенням внутрішньої автономності людини й формуванням зрілої особистості виникає такий моральний регулятив, як совість. Отже, моральність виникає як внутрішня саморегуляція в сфері волі, і моральні вимоги до людини зростають відповідно до розширення цієї сфери. Розвинена моральність – це реалізація духовної волі людини, вона заснована на ствердженні самоцінності людини.

Релігія виражає потребу людини у відчутті своєї причетності до основ буття. Однак, на відміну від міфу, людина відшукує їх не в житті природи, а у сфері потойбічного (трансцендентного). У світових релігіях (християнство, мусульманство, буддизм) обожнюється не природа, а надприродні сили й, насамперед, дух з його волею й творчістю. Божественне знаходиться по той бік природи й розглядається як надприродний абсолют. Розвинена релігія звільнила людину від міфологічної поєднаності з природою й внутрішньої залежності від стихійних сил та неусвідомлених пристрастей.

Мистецтво відображає потребу людини в образно-символічному вираженні й переживанні значущих моментів свого життя. Воно створює нову реальність – світ переживань, що висловлюються спеціальними образно-символічними засобами. Прилучення до цього світу, самовираження й самопізнання в ньому становлять одну з найважливіших потреб людської душі. Архітектура і скульптура, живопис і графіка, музика і танці, театр і кіно, телебачення, література дозволяють пізнати світ, проте це пізнання

здійснюється в особливій формі. У кожному творі мистецтва висловлюється конкретна головна ідея. Завдяки цьому спостерігач зосереджується на тому, що в повсякденному житті може залишитися непоміченим. І це спостерігання інколи змінює саму особистість людини: вона може замислитися над тим, що раніше здавалося неважливим, змінити свій стиль поведінки, стати спрямованою до нового сенсу життя. Через культуру людина може прилучитися до творчих досягнень безлічі геніїв. Але це прилучення здійснюється лише тоді, коли людина починає не просто споглядати культурні символи, а відтворювати культурний зміст у власній душі й власній творчості.

Культура є основою людської творчості, але вона і втримує її у певних рамках своїх символічних зразків. Та в переломні моменти, в епохи великих культурних переворотів виявляється, що старий зміст вже перестає задовольняти людину, що він стискає розвинений людський дух. І тоді людський дух виринає з полону старих понять для того, щоб створити нові основи для творчості.

Прикладом таких глобальних зрушень є культура Відродження, що заперечила зміст середньовічної культури. Новим явищем, яке було притаманне Відродженню, став гуманістичний погляд на людину і навколишній світ. Він визначав, зокрема, нові оцінки людської гідності, засновані на високих моральних якостях особистості, а не на її походженні чи багатстві, нові оцінки праці, творчості, волі. Ці ідеї гуманізму визначили зміст таких шедеврів культури, як картини Леонардо да Вінчі, проза **М. Сервантеса** (1547–1616), трагедії **У. Шекспіра** (1564–1616).

Нові значеннєві основи створюються індивідуальною творчістю. Однак, щоб народилася нова культура, необхідне закріплення її змісту в символічних формах і визнання його іншими людьми як зразка. Цей процес має соціальний характер. Зміст, породжений генієм, випробовується через досвід інших людей. А оскільки визнання нових значеннєвих підстав відбувається в гострих зіткненнях із прихильниками старої традиції, то щаслива доля нового змісту зовсім не означає щасливої долі для його творця. Страти **Т. Мора** (1478–1535)

та **Дж. Бруно** (1548–1600), зречення **Г. Галілея** (1564–1642) – це лише окремі приклади трагічного шляху „через терни до зірок”.

Класичний підхід до культурної традиції як **царини духу** є характерним для філософії Г. Гегеля. У ній культура, як і раніше, виступає як реалізація розуму, але це вже – реалізація світового розуму або абсолютного духу. Цей світовий розум розгортає свою сутність, реалізуючи себе в долі цілих народів, втілюючись у науці, техніці, релігії, мистецтві, різних формах суспільного устрою й державного життя. Цей дух переслідує загальні цілі, які не можна пояснити як суму задумів окремих людей або як індивідуальну мету сильної історичної особистості. Г. Гегель стверджував: „Такі загальні світові цілі... не може втілювати в життя один індивід так, щоб всі інші ставали його слухняними знаряддями, але такі цілі самі прокладають собі шлях — почасти з волі багатьох, а почасти проти їхньої волі й поза їхньою свідомістю”.

Г. Гегель у своїй теорії виходив із того незаперечного факту, що розвиток світової культури виявляє таку цілісність і логіку розвитку, які не можуть бути виведені із суми індивідуальних зусиль. Творчість окремих людей і навіть цілих народів підкоряється цій прихованій логіці, що виявляє себе лише тоді, коли все розмаїття культурних явищ буде зрозумілим як таке, що саморозгортається в єдине ціле. Такий спосіб розгляду й становить заслугу Г. Гегеля.

Теорія локальних культур О. Шпенглера заперечила цілісність світової культури. На думку О. Шпенглера, кожна культура має власну долю; первинною він вважає позараціональну душу культури, яка є унікальною й не може бути до кінця виражена раціональними засобами. Подібно до живої істоти, культура народжується, щоб реалізувати свої сили, які згасають зі старістю і йдуть у небуття разом зі смертю. Така доля всіх культур. Смерть культури – це вичерпання сил її душі, коли її зміст вже не надихає людей, звернених тепер не до здійснення культурних цінностей, а до утилітарних цілей і благоустрою життя. Цей період О. Шпенглер пов’язує з настанням епохи цивілізації. Культура жива остільки, оскільки вона зберігає потаємний зв’язок з людською душею. Душа культури живе в душах людей, яких надихають

цінності цієї культури. Якщо ж культура перестає притягати й надихати людські душі, вона приречена. Коли цивілізація поглинає людину цілком, у неї вже не залишається сил створювати нові шедеври культури, вогонь душі згасає.

А. Тойнбі, як і О. Шпенглер, визнає існування численних культур, кожна з яких має власну специфіку. Однак А. Тойнбі не розглядає кожен культуру як замкнуте у собі утворення. Історію культури він оцінює як реалізацію божественної ідеї у людському житті, що прагне до досконалості свого конкретно-історичного втілення, але зіштовхується при цьому із зовнішніми перешкодами. Однак ці перешкоди перетворюються для творця в умову прогресу. Перешкода сприймається творцем як виклик, відповіддю на який є новий акт культурно-історичного розвитку. **Концепція „викликів – відповідей”** А. Тойнбі дає ключ до розуміння творчої природи й можливої альтернативності культурно-історичного процесу. Розвиток культури здійснюється як серія відповідей, що дає творчий людський дух на ті виклики, які кидає йому природа, суспільство й внутрішня нескінченність самої людини. При цьому завжди можливі різні варіанти розвитку, як можливі різні відповіді на один і той самий виклик. В усвідомленні цієї фундаментальної обставини й полягає значення теорії А. Тойнбі.

Прихильники **ігрової концепції культури** визначають гру як культурно-історичну універсалью. **Х. Ортега-і-Гассет** (1883–1955) протиставляв масовій культурі справжню „живу” культуру, яку людина робить особистим надбанням, звертаючись до неї в силу спонтанної внутрішньої потреби. Характеристика живої культури, дана іспанським філософом, співзвучна з критеріями гри Й. Хейзінги. Сутність культури, на думку цих мислителів, становлять спонтанність і відсутність прагматичної установки. З конкретних елементів такої культури складається елітарний шар культурного процесу, що протистоїть наступу масової культури.

Гра розглядається як найважливіший феномен людського буття поряд із чотирма іншими – смертю, працею, пануванням та коханням – німецьким філософом **Е. Фінком** (1905–1975). На його думку, ігровий принцип пронизує

все людське життя і визначає спосіб розуміння буття. На відміну від Й. Хейзінги, Е. Фінк вважає гру найважливішим способом реалізації людської діяльності, яка не притаманна тваринному світу. Фантазія як спосіб оперування уявним властива тільки людині. У грі, підставою якої служить фантазія, реалізуються високі духовні людські потенції. Так відбувається піднесення людини над природою й народження культури.

2. Матеріальна і духовна культура. Типи культур в історії людства

Поняття духу позначає в філософії ідеальну сферу – на відміну від матеріальної. Відповідно до цього ми можемо визначити наявність в кожній культурі матеріальної і духовної культур. Перша з них включає насамперед різноманітні засоби матеріального виробництва: енергетичні й сировинні ресурси, технології матеріального виробництва, знаряддя праці, засоби споживання й продукти матеріального виробництва. **Матеріальна культура** людства завжди ширше за існуюче матеріальне виробництво. У неї входять всі види матеріальних цінностей: архітектурні цінності, будинки й спорудження, засоби комунікації й транспорту, парки та ін. Крім того, вона зберігає в собі матеріальні цінності минулого – пам'ятники, археологічні об'єкти, обладнані пам'ятки природи та ін.

Духовна культура містить у собі як сукупність результатів духовної діяльності, так і саму духовну діяльність. Її пам'ятки існують у різноманітних формах. Це звичаї, норми й зразки поведінки людини, що склались у конкретно-історичних соціальних умовах. Це також моральні, естетичні, релігійні або політичні ідеали й цінності, різні ідеї й наукові знання. Загалом, це завжди продукти інтелектуальної, духовної діяльності. Вони, як і продукти матеріального виробництва, використовуються в життєдіяльності людини для задоволення її певних потреб.

Існує безліч культур, що реалізувалися в людській історії. Кожна з них породжувала і породжує свою мораль, своє мистецтво й виражається у відповідних символічних формах. Проте діалог культур є можливим, оскільки

всі вони мають загальне джерело — людину з її волею і здатністю творити.

Кожна культура неповторна. Але виникає логічне питання: як тоді оцінити ступінь розвитку культури? Чи можна визнати всі культури абсолютно рівноправними? Багато культурологів дотримуються таких поглядів. Однак, на думку дослідників, критерії оцінки культури все ж існують. Вони ґрунтуються на тому факті, що первинною цінністю у світі є людина, розвиток її особистості й волі. Отже, ступінь розвитку певної культури може бути визначений через її відношення до волі й гідності людини, а також через ті можливості, які ця культура надає для творчої самореалізації особистості.

Дослідники культури (О. Шпенглер, А. Тойнбі) пропонували різноманітні класифікації культур. Поширеною в сучасній літературі є типологія культур, яка спирається на проблемно-хронологічний принцип. Вона дозволяє виділити такі основні культурно-історичні типи: первісна культура; культура Стародавнього Сходу; антична культура (культура Стародавньої Греції та Риму); середньовічна культура; культура Відродження та Реформації; культура Нового часу; сучасна культура (XX – початок XXI ст.).

У рамках кожного з цих типів культур існують різноманітні національні культури. Культура кожного етносу є унікальним явищем. Вона дозволяє людині здійснити етнічну ідентифікацію – усвідомити приналежність до певного етносу. Критеріями цього усвідомлення є мова, традиції, релігія.

Усвідомлюючи свою тотожність із представниками однієї етнічної спільноти, людина водночас відокремлює себе від інших спільнот. Ця ідентифікація може бути як позитивною (людина задоволена приналежністю до певного етносу), так і негативною (люди можуть відчувати незадоволення, навіть приниженість). Взаємодія етнічних культур може викликати ряд проблемних ситуацій: негативне ставлення представників домінуючої культури до етнічних меншин; внутрішній конфлікт у свідомості людини, яка водночас усвідомлює себе представником двох культур. Головне в цій ситуації – розуміння того, що різниця між культурами не має бути підставою для встановлення кордонів між людьми і народами.

Поряд із наявністю численних етнічних культур у сучасному світі поширюється інтернаціоналізація культури. Вона обумовлена як соціально-економічними й політичними процесами (світовий розподіл праці, глобалізація, інтеграція держав Євросоюзу), так і суспільними чинниками (науково-технічний прогрес, поширення телебачення, Інтернету). Наявність інтернаціональних елементів не заперечує неповторності кожної культури. Необхідно усвідомлювати співвідношення між інтернаціональним і національним, поєднуючи досягнення прогресу із збереженням самобутності кожної культури.

Таким чином, культура є втіленням водночас і неповторності, і типовості, поєднанням традицій та новаторства. За допомогою культури утверджуються ідеали, які допомагають становленню й розвитку духовного світу суспільства та особистості.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття культури як людської реальності?
2. У чому полягають діяльнісний і ціннісний підходи до культури?
3. Як Г. Гегель характеризує роль духу у культуротворенні?
4. Порівняйте зміст концепцій культури О. Шпенглера й А. Тойнбі, визначте їх спільні та відмінні риси.
5. У чому полягає ігрова концепція культури?
6. Визначте сутність матеріальної і духовної культури.
7. Як може бути визначений ступінь розвитку культури?
8. Схарактеризуйте основні типи культур.
9. Як співвідносяться інтернаціональне та національне в культурі?

Література до теми «Сутність та зміст культури. Історичні типи культури»

1. Каирова Б. Е. Личностно-ценностное измерение культуры // Вопросы культурологии. – 2009. – № 2. – С. 9–12.

2. Касьянова Е. И. Нравственная активность как сущностная характеристика толерантности // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 1. – Гуманитарные науки. – С. 85–96.
3. Лапина Т. С. Общество как субстрат и творение культуры // Вопросы культурологии. – 2009. – № 1. – С. 10–13.
4. Радугин А. А. Культурология. – М. : Центр, 2003. – 303 с.
5. Рябініна О. В. Феноменологія музики. Досвід концептуалізації. – Харків: Харківський військовий університет, 2000. – 286 с.
6. Свасьян К. А. Человек как творение и творец культуры // Вопросы философии. – 1987. – № 6. – С. 132–137.
7. Степин В. С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 61–71.
8. Чаплигін О. К. Про культурно-історичний контекст становлення творчого потенціалу людини як багаторівневого феномена // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 533. Теорія культури і філософія науки. – С. 185–190.
9. Швейцер А. Культура и этика. – М. : Прогресс, 1973. – 355 с.